

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 108 1987

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Box 1909, 751 49 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör var väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-22-01233-8 (häftad)

ISBN 91-22-01235-4 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1988

Övriga recensioner

Torkel Stålmarch: *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genresstudier.* (Stockholm Studies in History of Literature 29.) Sthlm 1986.

En av de numera få kännarna av svensk 1700-talslitteratur – och en av de främsta – är Torkel Stålmarch. Hans doktorsavhandling om Jacob Mörk ger en modern, lärd och mångsidig analys av en av århundradets viktigaste romanförfattares verk och han har sedan gett ut en välbalanserad och välskriven presentation av Hedvig Charlotta Nordenflycht och facsimiltryck av Tankebyggarnas *Våra Försök I–III* med informativa inledningar. Det är därför värdefullt och glädjande att han, trots maktpåliggande tjänst, inte har låtit forskningen vila. Ett moget resultat av ny forskning föreligger nu i en monografi över Tankebyggarna och deras litterära produktion under de år sällskapet existerade, 1753–1762.

I centrum för sin undersökning har Stålmarch satt dels själva sällskapet och dess medlemmar, dels den litterära produktionen, betraktad ur genreaspekt. I bokens första avdelning skildrar han sällskapets tillkomst och visar på utländska förebilder, där de tyska *Sprachgesellschaften* bör ha spelat en särskild roll, eftersom initiativtagaren Eckleff hade nära förbindelser med Samuel Triewald i Kiel. Stålmarch framhåller att sällskapet är den äldsta fast organiserade gruppen för litterärt skapande i Sverige. Här kunde han ha diskuterat äldre kottierier, som kretsen kring Urban Hiärne på 1660-talet och författarna kring *Dän Swänska Theatren* på 1680-talet, även om det förra inte hade någon fast organisation och det senare i första hand var en skådespelartrupp. I slutordet jämför han Tankebyggarnas självmedvetande med Aurooraförbundets och ser i flera avseenden Tankebyggarna som föregångare.

Sällskapets medlemmar uppträdde under signaturer. Stålmarch har identifierat ytterligare några utöver de förut kända. De ursprungliga medlemmarna var knappast några litterära begåvningar, men ganska snart intogs Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg och något senare Hedvig Charlotta Nordenflycht. Därmed blev sällskapet verkligen ett litterärt samfund; dessa tre kom också snart att överta ledningen. Sällskapet hade ett stort inslag av adelsmän, och eftersom flera av dem, bland dem Creutz och Gyllenborg, hade underordnade tjänster i ämbetsverk, kunde man förmoda att deras litterära ambitioner avsåg att med författarskapets hjälp vinna befordran. Stålmarch menar i stället att diktandet blev en *tillflykt* undan ämbetsgörömlen. Vi skulle alltså redan ha en motsvarighet till ett under romantiken vanligt förhållande, där Stagnelius utgör ett känt exempel.

Även om Tankebyggarna inte författade några egentliga programskrifter kan man finna deras program i olika texter och i dikternas inbördes ordning i de olika publikationerna. Stålmarch visar sålunda, att Klingenberges »Afhandling om den rätta smaken» innehåller ett litterärt

program som ansluter till Gottscheds estetik. Han visar också, att samlingarna från och med *Våra Försök II* är komponerade efter tydliga genreprinciper. Detta ger honom anledning till studiet av de olika genrerna, vilket upptar den andra delen av boken.

I denna del gör Stålmarch en rad fina diktkaraktistiker utifrån tidens egen litteratursyn. Inte sällan blir hans tolkning en annan än tidigare forskares, men han för fram den utan onödig polemik. Skall något här framhållas särskilt vore det analysen av Creutz' »Sommar-Qvåde», som mot vad Castrén och andra menat visar sig hållas samman av ett genomgående tema, nämligen förgängelsetemat. Andra utmärkta bestämningar gäller Nordenflychts »Sorge-Qvåde» och Gyllenborgs »Herdinnans ankomst» med dess folkliga stil. Creutz och Gyllenborg har alltid uppfattats som motsatser; Stålmarch visar hur deras stilar fundamentalt skiljer sig från varandra. Man blir efter läsningen övertygad om att Gyllenborg i sin kärva, »manliga», stil var en betydande konstnär, som eftervärlden inte riktigt har förstått uppskatta. Stålmarchs metod är mer deskriptiv än egentligen analytisk. Han påvisar sålunda förekomsten av komplexa eller ologiska metaforer men han studerar inte hur de är uppbyggda eller vad som gör dem ologiska. Inom denna självvalda begränsning når han dock långt.

På en punkt har jag känt mig osäker om vad författaren har avsett. På ett ställe nämner han *genus demonstrativum* och säger helt riktigt att denna kan vara lovtal eller straffal. Men en annan gång – det gäller Gyllenborgs »Människjans Elände» – säger han: »hans tal tillhör genus demonstrativum, liksom prästens förkunnele från predikstolen». Han motiverar detta med att »skalden demonstrerar sanningen om människan, han väntar sig ingen annan reaktion än instämmande». Bortsett från att en predikan mera sällan alltigenom var genus demonstrativum är det felaktigt att påstå att detta slags retorik syftade att demonstrera någon sanning eller fordrade instämmande.

Stålmarchs bok om Tankebyggarna och deras diktning är med sin suveräna behärskning av ämnet, sina välgrundade värderingar och sin sobra stilkonst ett väsentligt bidrag till utforskningen av vår svenska 1700-talslitteratur.

Bernt Olsson

Silvio Vietta: *Literarische Phantasie: Theorie und Geschichte. Barock und Aufklärung.* Metzler, Stuttgart 1986.

När sinnen hwila sigh, förståndet rätt som sofwer,
Och sielfwa själen oss en stilla natt-ro låfwar,
Går Phantasien Rond, och aldrig länge stanar,
Men altid någor nytt på alla orter spanar,

Af henne hafwa ock affecterna sin styrckia,
Och stoor anledning til the saker som the yrckia:
Ty glädie, sorg och haat, rådihoga, afwund, ånger,
Barmhertighet och hopp, misströstan många gånger
Förwäxlas af och til, som Phantasien tycker,
Så framt förnuftet eij inbillningen förtrycker.

H. Spegel: *Guds Werk och Hwila*

Ej nog, at villans pensel målar
Med glada färger lifvets fält;
Hon visar det, vid hoppets strålar,
I grafvens natt, fördubbladt sällt.
Der, bakom höga bergens sträcka,
Hvars spetsar öfver molnet räcka,
Sig Indianern bildat [=inbillat] har
En Himmel, altid ren och klar,
Dit han ledsagad efter Döden,
Hos de olyckeligas Far,
Skall tälja evighetens dar
I ostörd följd af sälla öden:

J. H. Kellgren: *Våra Villor*

Död låg Naturen för mit öga,
Djupt låg hon för min känsla död –
Kom så en fläkt ifrån det höga,
Och ljus och lif i verlden böd.

J. H. Kellgren: *Den nya Skapelsen, eller Inbildningens Verld*

De tre citaten visar en skiftande syn på och värdering av fantasien eller, som man länge sade, »inbillningskraften». För Spegel är fantasien rörlig och verksam; det är den som ger affekterna deras styrka. Spegel ser positivt på fantasien; hans ord om förnuftet som kan förtrycka inbillningen uttrycker inte någon uppfattning att förnuftet *bör* göra det, i varje fall inte generellt. Kellgren talar i »Våra villor» också om fantasiens makt. I den citerade strofen visar han hur fantasien skapar en falsk evighetsdröm som kompensation för jordelivets lidanden, och i diktens tidigare delar framhåller han liksom Spegel att fantasien skapar passioner, men för Kellgren är dess skapelser bara falskhet och illusion. Helt annorlunda är det som bekant i »Den nya Skapelsen»; där är fantasien, inbillningen, den skapande kraft som låter diktjaget se naturen på ett nytt och sannare sätt. De tre citaten ger en antydning om att de skiftande uppfattningarna om fantasien under 1600- och 1700-talen är ett viktigt ämne, värt en grundlig undersökning.

En sådan, avseende tysk litteratur, ger oss Silvio Vietta i ett mäktigt arbete, *Literarische Phantasie: Theorie und Geschichte*, vilket bara är första delen i en trilogi, där de båda andra delarna skall handla om »das literarische Moderne» och »Klassik und Realismus».

I Tyskland är det, framhåller Vietta, först med upplysningen som fantasien göres till litteraturens skapande princip. Den blir då också ett politiskt och psykologiskt tema. Men upplysningens förnuftstro leder samtidigt till en konflikt mellan förnuft och fantasi. Mitt i denna konflikt befinner sig Wieland, vars verk analyseras i centrala delar av boken. Vietta framhåller att det också hos »upplysningsmän» finns inslag av vad han kallar »barocka bilder» och ställer frågan om idén om en övergripande historiologi av det slag översiktsverk brukar ha, inte är en chimär. Det är, säger han, falskt och ensidigt att nagla

fast upplysningen vid förnuftets herravälde. En svensk läsare tillfogar att detta var just vad också Martin Lamm upptäckte på 1910-talet.

Själva undersökningen utgår från en analys av fantasiens roll hos dem som kan kallas upplysningens fäder: Descartes, Locke och Malebranche. Descartes' berömda härledning av det tänkande jagets självvidens görs, betonar Vietta, i en fantastisk kontext. Lockes fiktion om att man utan givna begrepp kan få kunskap om verkligheten låter sig inte förnuftsmässigt formuleras. Hos bägge dessa tänkare finns alltså plats för fantasien. Men ju mer tänkandet rör sig mot den rena föreställningsvärlden, desto mer irriterande blir fantasien. Hos Malebranche leder det till ett fördömande av denna. Efter analysen av filosofernas ståndpunkter går Vietta över till barockpoetiken. Den har sin utgångspunkt i antika tankesystem, närmare bestämt det kunskapsteoretiska, det mytiskt-teologiska och det retoriska. Vad det förra beträffar intresserar sig Aristoteles inte för fantasien. Det är i stället Avicenna som får betydelse genom att hans tankar upptas av män som Agrippa, Paracelsus och Böhme. Den mytiskt-teologiska läran om fantasien finns i poetikens idé om *furor poeticus*. Retorikens fantasi, slutligen, fungerar som ett medel att skapa visualitet. Här kan man tillägga, att medan de förra tankesammanhangen fick betydelse bara för några få, ofta esoteriska, diktare, var retoriken en utgångspunkt för all barockpoesi. Fantasien yttrar sig därför under barocken huvudsakligen i förmågan att skapa visuella scener.

Större delen av boken ägnas dock 1700-talet. Addisons och Shaftesburys så inflytelserika tankar får stor uppmärksamhet. Vietta betonar att hos Addison lösgörs fantasien från kravet på mimesis men att den samtidigt kommer i konflikt med förnuftsbegreppet. När Shaftesbury talar om fantasi är det oftast negativt: fantasi är för honom falskt medvetande och därför moraliskt förkastlig. Men samtidigt hävdar han ibland ett positivt fantasibegrepp, såsom när han säger att ingen poet kan skapa något stort utan föreställningen om en gudomlig närvaro. Bägge uppfattningarna fick betydelse för det tyska tänkandet. På det tyska språkområdet är det framför allt Bodmer och Breitinger som ger fantasibegreppet stor plats, främst i skriften »Von dem Einfluss und Gebrauche der Einbildungskraft». Medan Gottsched framhåller att förnuftet skall stävja fantasien, vilken annars lätt skapar missfoster och chimärer, tilldelar Bodmer och Breitinger den en positiva roll, då de, i anslutning till en retorisk verkningsaspekt, visar på fantasibildernas förmåga att skapa effekt hos läsaren.

Ett viktigt kapitel i undersökningen gäller Adam Bernds Levernesbeskrivning och Wielands romaner, där fantasibegreppet tematiseras. I Bernds intressanta självbiografi förbinds fantiserandet – liksom i 1600-talets uppfattning, kunde man tillägga – med det melankoliska temperametet. Fantasien ses som ett medel till inlevelse i andra människors liv. Medan fantasien i denna självbiografi, som har pietismen som förutsättning, ses som något visserligen plågsamt men dock värdefullt, har Wieland upplysningsmannens kluvna syn på fantasien. I romanen *Agathon* förenar han upplysningens kritiska fantasiuppfattning med åsikten att inbillningskraften är produktiv, då han anser den vara subjektiv erfarenhet tillsammans med fantasi. Wieland framstår som en viktig övergångsgestalt till senupplysningen och förromantiken. Det stora intresset för fantasien under 1700-talets sista decennier förbin-

der Vietta med framväxandet av en borgerlig kultur och litteratur. Nu blir fantasien ett medel till flykt från en trist borgerlig verklighet. Detta är, kan man tillägga, ett tema som sedan dess varit ständigt aktuellt, inte minst i diskussionen om triviallitteraturen.

Åt Lessings *Laokoon* ägnas några viktiga sidor. Lessing tilldelar den produktiva fantasien en viktig roll i den estetiska receptionen: »was wir in einem Kunstwerke schön finden, das findet nicht unser Auge, sondern unsere Einbildungskraft, durch das Auge, schön». Störst uppmärksamhet ägnar Vietta Karl Philipp Moritz' självbiografiska roman *Anton Reiser. Ein psychologischer Roman*, vilken liksom Bernds självbiografi tematiserar fantasibegreppet men med nya aspekter. Inte minst handlar boken om det lidande fantasiföreställningarna för med sig; Anton Reiser är en av fantasiens martyrer. I *Anton Reiser* möter vi för första gången, framhåller Vietta, den motsättning mellan fantasiens värld å ena sidan och å den andra den förnufts- och nyttestämmande borgerlighetens värld, som sedan gestaltas från romantiken ända fram till Thomas Mann.

Silvio Viettas bok är en aspektrik och mycket informativ undersökning av ett centralt ämne. Man kan bara beklaga att han inte känt till och kunnat tillgodogöra sig Lamms *Upplysningstidens romantik*, som i så mycket bildar en parallell.

Bernt Olsson

Lars Gustafsson: *Estetik i förvandling. Estetik och litteraturhistoria i Uppsala från P. D. A. Atterbom till B. E. Malmström*. (Acta universitatis upsaliensis. Historia litterarum 16.) Almqvist & Wiksell International. Uppsala 1986.

Det torde vid det här laget vara ett bekant faktum att universitetsämnet estetik spelat en central roll för framväxten av den moderna litteraturvetenskapen. Därför är det en både adekvat och upplysande titel som Lars Gustafsson valt till sitt arbete om litteraturforskningens framväxt vid Uppsala universitet från Atterbom till och med Bernhard Elis Malmström. Med sin naturliga tyngdpunkt på Malmströms insats utgör *Estetik i förvandling* ett efterlängtat utfyllande av ett kunskapstomrum. Om den epok som Gustafsson behandlar har vi tills nu vetat föga eller ingenting alls.

Estetik i förvandling inskränker sig inte till att omfatta Malmströms insats. Boken belyser, vilket undertiteln »Estetik och litteraturhistoria i Uppsala från P. D. A. Atterbom till B. E. Malmström» antyder, också den vetenskapliga bakgrund mot vilken Malmström verkade.

Hela 1830-talet behandlas ingående med utgångspunkt från Atterboms inlägg i debatten om Undervisningskommitténs betänkande rörande estetikämnets ställning och innehåll vid de två svenska universiteten. Atterboms innehållsrika yttrande publicerades året efter det att filosofiska fakulteten diskuterat frågan i tidskriften *Svea* 1831 under rubriken »Om rätta betydelsen af hvad man kallar ästhetik, betraktadt såsom föremål för akademisk undervisning».

För det nya akademiska ämne som enligt kommittén skulle benämnas estetik samt den moderna litteraturen med dithörande språk blev Atterboms inställning avgöran-

de. Enligt honom var den ämnesbeskrivning som kommittén avgivit både snäv och missvisande. Den nya professionen borde enligt Atterbom till följd av detta också ha en annan benämning: estetik och skön litteratur eller estetik och kulturhistoria. En tydlig nedtoning alltså av det lingvistiska moment som kommittén tillmätte avsevärd betydelse.

Rent praktiskt skilde sig situationen här från den som rådde vid Lunds universitet. Om man bortser från de ekonomiska bekymmer som tenderade att strypa den typ av akademiska debatter som man i Uppsala kunde unna sig – i Lund gällde det faktiskt för att något hårdra argumenteringen dess universitets fortsatta existens – saknades större intresse för en debatt om estetikens innehåll och betydelse. När den nya professuren i estetikämnet inrättades 1839 var det väl snarast med en viss lättnad som den till följd av de nya statuterna kunde kopplas till den tidigare norbergiska donationsprofessuren i moderna språk, en professor som till råga på allt och av flera skäl befann sig i stryckklass i förhållande till universitetets övriga professorer.

Emellertid betydde det faktum att Carl August Hagberg, själv framför allt språkman och litteraturkritiker, blev den nya professurens första och enda innehavare i Lund naturligtvis mycket för att just tonvikten på ämnets språkliga del kom att accentueras just där, och utan någon mer ingående debatt i frågan. För den viktiga, för ämnet centrala diskussionen kring kulturhistoriens och den sköna litteraturens roll gavs föga utrymme. Detta betydde förvisso inte att Hagberg saknade synpunkter. Men hans språkrör var, när diskussionen var som mest aktuell för hans del i Lund, inte fakulteten utan veckotidskriften *Studier*, kritiker och notiser.

För Atterbom rådde ett djupgående samband emellan estetikens olika »skepnader», mellan dess egenskap av att vara det skönas filosofi och dess egenskap av att vara humanitetens, det mänskligas historia. Den senare egenskapen uppfattade Atterbom just som litteraturens och konstens historia i kulturhistorisk bemärkelse. Han formulerade i själva verket redan 1830 den huvudinriktning som ämnet skulle komma att få 1857 och sedan behålla fram till reformen 1917, dvs den period då disciplinens företrädare metodiskt utformade och finslipade sin vetenskap och efter främst tyska förebilder gav den dess historiska framtoning. Den period alltså då ämnets företrädare i djupare mening blev professionella i sin yrkesutövning.

I en recension 1831 av *Konsttheoriernas historia* vars författare var Atterboms egen docent Carl Julius Lénström, inskräper han ytterligare estetikens filosofiska och historiska aspekter. Det är i poesins historia som estetikens filosofiska innehåll åskådliggörs, framhåller han. Men han går ytterligare ett steg: poesins historia förknippas med själva det mänskliga medvetandets utveckling i en världshistorisk process. Ett liknande synsätt tillämpade han, som Gustafsson påvisar, också i de föreläsningar i poesins historia som han höll vårterminen 1836, samma år som han utnämndes till professor i det nya ämnet.

Diskussionen kring estetikämnets och indirekt även därmed litteraturforskningens kommande innehåll blev förhållandevis livlig i Uppsala och även i den stockholmska intelligentian. Så inträdde John Erik Rydqvist, bibliotekarie på Kungliga Biblioteket, och drog en lans för den atterbomska uppfattningen, medan Hans Järta intog en utpräglad negativ attityd till estetikens som han höll för